

TÜRK LEHÇELERİNDE KELİME BAŞI KONSONANTLARININ DÜŞMESİ

E.V. SEVORTYAN

Bu makalenin konusu, uzun zamandır Türkologların dikkatini çekmiştir. H. Eren, G. Nemeth, T. Kovalski, O. Pritsak, A. M. Şçerbak, B. M. Yunusaliyev ve diğer Türkologlar kelime başı konsonant düşmesindeki bazı faktörler hususunda çalışmalar yapmışlardır.¹ Bu faktörler, düzensiz bir şekilde Türk dillerinin diyalektolojik tasvirlerinde yansıtılmıştır.

Kelime başı konsonant düşmesi, sistematik ve düzenli bir hâdise değildir. Dolayısıyla, bu konuyla ilgili malzemelerin seçilmesi de oldukça zordur. Bu düzensiz hadisenin istisnası ise, Yakutçanın fonetik özelliklerinden birini oluşturan ve düzenli bir şekilde düşürülen s- konsonantıdır. Ancak, bu olay, Yakut Türkçesinde de mutlak bir karaktere sahip değildir. Çünkü, Genel Türkçenin köklerinin çoğunda kelime başında bulunan s- konsonantı, Yakut Türkçesinde korunmuştur. Krş.: *sādah*, *sātah* “sadak”, *sālan//salan* “beceriksiz”, *sāln-//sāllar-* “inmek”, “küçülmek”, *sanā-* “düşünmek”, *sap* “dikiş ipi” (krş. Türkm. *sapla-* “ipi geçirmek”), *sārı* “at sağrısından alınan işlenmiş deri” (krş. *sağrı* “at sağrısı”), *sergeh* “dikkatli”, “hassas”, *setereh* (krş. *seyrek*) “seyrek”, *silik* “güzel”, “desen” (krş. *silik*, *sulu* “güzel”, *iñir//siñir* “sinir”, *sippir-* (krş. *sipir-//süpür-*) “süpürge”, *sirin-* (krş. *sırı-*) “dikmek”, *soh-* (krş. *soğ-*) “sokmak”, *soy-* “soğumak” (krş. *soğu-*), *sos-* “çekmek”, “sürüklemek” (krş. *soz-* “çekmek”) *sohhar* “eğri”, “tek gözlü” (krş. *soğır* “eğri”, “tek gözlü”) *sörün* (krş. *serin*) “serin”, *surā-* (krş. *sor(a)-*) “ağzından kapmak, ağzını yoklamak” vb., *sülügey* “meyve suyu” (krş. *silekey//silegey*); *sībā-* (krş. *sığa-//sıva-*) “sıvamak”, *sır* “dağ”, “tepē” (krş. *sirt*) vs. Bütün bu istisnaları diğer Türk lehçelerinin alıntı kelimeleri olarak değerlendir-

* (Sevortyan E.V. “O sluçayah padeniya naçal’nih soglasnih v tyurkskih yazıkah”, *Turcologica (K gestides-yatiletiiyu so dnya rojdeniya A.N.Kononova)*, Leningrad, 1976, ss. 148-156.

1 Kowalski T. *Osmanisch-türkische Dialecte*. EI, IV, 1931, § 25; Pritsak O., *Das Kiptschakische. Philologicae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959, S. 78; Şçerbak A.M., *Sravnitel’ naya fonetika tyurkskih yazıkov*, Leningrad, 1970, 166-168; Yunusaliyev B.M., *Zametki o vipadenii nekotorih soglasnih v osnovah slov v tyurkskih yazıkah*. - V kn.: *Voprosi dialektologii tyurkskih yazıkov*, C. IV. Bakü, 1966, s. 26; Veciye Hatipoğlu. *Türk kelimelerinin ön sesleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin yayınları, 1961, S. 65; ayrıca: *Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar*. Ankara, 1950, S. 45-46.

mek doğru değildir. Çünkü, verilen örneklerin arasında, Eski Türk yazıtlarında bulunan birçok kelime bulunmaktadır.

Bazı Türk şivelerinin ağızlarına dahil edilmeyen, kelime başı *s-* konsonantının tamamıyla düşmesi Başkurt Türkçesinde de görülür. Çünkü, bu lehçede kelime başı *s-* konsonantının yerini kelime başı *h-* konsonantı almaktadır.

Elimizde kelime başı konsonant düşmesi ile ilgili bulunan bilgiler, a) bu hâdisenin eski devirlerde yayılmasına nazaran son zamanlarda oldukça geniş bir yayılmaya sahip olduğunu ve b) Türk dillerinde kelime başı konsonant düşmesinin başlangıcının eski devirlere ait olduğunu doğrulamaktadır.

Şimdi elimizde bulunan bilgilere göz atalım:

Kelime başı *k-*, *ğ-* konsonantın düşmesi: *aya* “kaya” (Bulgat. I6), Kitab-al-*id-rak*, Türkiye Türkçesi ağızlarında (DS I413), *kotas* yerine *otas* (Ligeti VSO-*u188*), Türk diyalektlerinde *ayhın-*, *ayhıntı*, *aykın-*, *aykıntı* kelimeleri *kay-*’dan türemiştir (DS I415, 422), “üç yıllık inek” anlamındaki kelime Oğuz şivelerinde *unadcin*, Kıpçak şivelerinde *ğunacin*’dır (Abdullayev, s.228); *kullan-* > *ullan-* “kullanmak”; Türkmen ağızlarında *koparmak* > *oparmak* “kokünden koparmak” (N. Nartıyev’a göre); Türkiye Türkçesi ağızlarında *kısmağ* > *ismağ* “kısmak” (DD 2716); *kayınım* > *eynim* “kaynım” (DS, 248); Salar Türkçesinde *gözell(g)ozellkōza* “kuzu” > *öz* (Kakuk V 188); Türkiye Türkçesi ağızlarında *kısaç* > *ısaç* “kısaç” (Bayramurdiyev, s. 7); *kuşgun* > *uşgun* (Kâş D135 - Kâş D77) “ekşimsi bir bitki çeşidi” (Brock. OGM, § 7 h., dipnot 2), “kuzukulağı” (C.Brockelman’a göre *uşgun* esas kelime, *kuşgun* ise halk etimolojisine dayanan bir kelimedir); Tatar Türkçesinin Kasım ağzında *ķır* > *ır* “tarla” (Zalyay, s. 88); Türkiye Türkçesi ağızlarında *ķor* yerine *ör* “kor” (Aksoy, p. 538); Tü. *kav*, Türk. *ķob*, Tuv. *hağ vb.*, Çuv. *aba* “kav” (bu konuda bilgiler L.S.Levitskaya’ya aittir); Türkiye Türkçesi ağızlarında (ar.) *gussa* > *usa* “tasa”, “üzüntü” (DD 31421).

Ele aldığımız kelimelerin arasına Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *ala karga* > *alaarga* “karganın bir cinsi” ve *ala kavak* > *alaavak* “karganın bir başka cinsi” gibi kelimeler de girmektedirler. Ancak, her iki örnekte de *-k-* konsonantının Sandhi pozisyonunda bulunmasından dolayı bu şekiller *alağarga* > *alaarga* ve *alağabak* > *alaabak* şeklinde değişebilmektedirler. İncelediğimiz kelimelerin arasına şu kelimelerin girmesi de mümkündür: Abidelerde *ķurutķa* > *urutķa* ve *kügerçin* > *ügerçin* “güvercin”; Çağataycada *kisnemek* > *isnemek* “kişnemek”

(Vámbéry, 374H), Uygurcada *işni*- “kişnemek”; Eski Özbekçede *ketmek* > *itmek* “gitmek” (Pav. C₉₄) ve onun geçişlisi *itirmek* “gitmeyi emretmek” (Pav. C₉₇); Tatar Türkçesi ağızlarında *kiyim* > *iyim* “giyim”, *küp* > *üp* “çok” (DS, 85, 253); *kün* > *ün* “işlenmiş deri” (DS, 253); Türkiye Türkçesi ağızlarında *kim* > *im* “kim” - krş.: *hi:ç im* ~ edebî *hi:ç kim* “hiç kimse” (Bayramdurdıyev, s. 7).

Tunguz-Mançu dillerinde de kelime başı *k*- konsonantının düştüğü bilinmektedir.² Ancak, *t/d*- patlamalı konsonantlarının düşmesi ise yaygın değildir. Krş.: Eski Özbekçe “vücudun üzerindeki tüyler” (Pav. C₇₀; Zenker I₁₂₆); Türkiye Türkçesi ağızlarında *düz* > *üz* “düz”; *tuma* > *uma* “hiç” (D.G.Tumaşeva’nın bilgilerine göre); Tatar Türkçesi ağızlarında *tañğay* // *tañlav* // *tañnav* > *añav* “damak” (D.G.Tumaşeva’nın bilgilerine göre).

Sızıcı konsonantlardan biri olan kelime başı *s*- ve *ş*- konsonantlarının düşmesi epey yaygındır. Yukarıda verilen Yakutça örneklerin dışında, şu kelimeleri de karşılaştırabiliriz:

a) Kaşgarlı Mahmud’un lügatında *us* kelimesi (Kâş, D₇₉₉), Tarançin ve Uygur ağızlarından *susa*- > *usa*- “susamak” (PO I₁₇₄₃); Kaşgar ağızlarında *usa*- // *usu*- (Mal., 166); Kaşgar ağızlarında *usa* // *ussa* (Jarr., 324); Kaşgar ağızlarında *susuz* > *usuz* “susayan” ve *usuzluk* “sussuzluk” (Jarr., 325); *üsse*- “susamak”; Kaşgar ağızlarında *usuş* “boynuzlama”; Uygur ağızlarında *sus*-, *suz*- vb. > *us*- “suyu çekmek”: Yarkend ağzında (Mal., 165; ayrıca bk.: Meng., 814, 811); Uygur şivesinin Hotan ağzında **sizler* > *isle* “siz” (Mal., 114); Koybal ağzında *saz* > *as* “bataklık” (Castr., 79); büyük bir ihtimalle Orta Asya tefsirindeki (*sür*?>) *ürke*- “varmak”, “kalmak”, “uzamak” kelimesini de ekleyebiliriz (LST 340);

b) Türkiye Türkçesi ağızlarında *şişek* “1-2 yaşında koyun” (DD 3₁₂₉₃) > *işek* “bir yaşında kuzu” (DD2₇₉₉); Ortak Türkçe *şiş*-, Türkm. *çiş*- vb. “şişmek” > Kaz. *ıstık*, tuv. *ıjik* “şişkinlik”, Tuv. *ış*-, yak. *is*- “şişmek”.

Diğer Türk lehçelerine nazaran en uzak Türk lehçelerinde daha sık görülen kelime başı *y*- sesi tamamıyla zayıflamıştır. Bunun yanı sıra, edebiyatta çok sık kullanılan, *y*- ile başlayan bazı eski şekillerinin rekonstrüksiyonu için çağdaş Türk şivelerinde olmayan kelime başı *y*- konsonantının düşmesinin yayılması, genellikle sessiz bir delil olarak kullanılmaktadır.

2 Ramstedt G.J. *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I. Lautlehre, Helsinki, 1957, S. 43.

Diğer konsonantlara nazaran tamamıyla zayıflamış olan kelime başı *b-*, *n-*, *ç-* konsonantları daha az kullanılmaktadırlar. Krş.: İbn-Muhanna'da *boyadı* yerine *oydı* "boyadı"; Türkiye Türkçesi ağızlarında uzun *ö* vokal ile *öçük* (K): ayrıca, krş. *böcek*; Türkiye Türkçesi ağızlarında *boğunmak* > *oğunmak* "boğulmak", "bayılmak".

Kelime başı *n-*, *ç-* konsonant düşmesi ile ilgili örnekler: Fa. *nazik* > *azik* "nazik", "ince" vb., Tatar ağızlarında *çilék* > *ilék* "çilek" (DS 237).

Şunu belirtmemiz gerekir ki, ele alınan örnekler, Türk lehçelerinde kelime başı konsonant düşmesi hâdisesinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Eski Türk abidelerinin ve kayıtlı olan diyalektoloji şekillerinin malzemelerinin hususî incelenmesi sonucunda bu örneklerin artacağı şüphesizdir.

Ancak, oldukça sınırlı bir şekilde verilen malzeme, kelime başı konsonant düşmesiyle bağlantılı bazı meseleleri ortaya koymaktadır.

Bu meselelerden birincisi, Türkçe kelime köklerinde konsonantlarının büyük bir kısmını oluşturan kelime başındaki konsonantların düşme hâdisesinin kullanım sıklığıdır. Verilen örnekler, Türk lehçelerinde bütün esas olan kelime başı konsonantlarının zayıflamasını göstermektedir.

İkinci mesele ise, kelime başı konsonantlarının zayıflamasına ve düşmesine neden olan fonetik özelliklerdir.

İncelemede iki metot kullanılabilir: 1. Kelime başı konsonantların değişmesine yol açan genel prosedürün incelemesi. 2. Her konsonantı ayrı bir şekilde ele alıp kelime başı konsonant düşmesinin incelemesidir.

Kelime başı *k-* // *k-* konsonant düşmesi ile ilgili olarak *k-* // *k-* > *h-* > \emptyset evrimi fikri ortaya atıldı. A. Zajaczkowski³, M. Räsänen⁴ ve diğerleri buna işaret etmişlerdir. Ancak, her hangi bir dilde belirli kelimeler için kelime başı *h-* > \emptyset değişme faktörleri belirtilmediği gibi bir Türk lehçesinde tek veya daha fazla kelimeler için *k-* // *k-* > *h-* > \emptyset gibi değişmenin şimdiye kadar belirtilmemiş olduğu tarafımızdan bilinmektedir. L.S.Levitskaya'nın Dağlık Mari **hip* ve Tuv. *hip* > *ip* "kıvılcım" gibi verdiği örnek dahi hükümleri değiştirmemiştir. Çünkü, *h-*

3 A.Zajaczkowski, *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (époque de J'Etat Mamelouk)*. Warszawa, 1938, 6.

4 M. Räsänen, *Materiali po istoričeskoj fonetike tyurkskih yazıkov* (Türk Lehçelerinin Ses Bilgisi Tarihi Üzerine Malzemeler), Moskova, 1955, s. 132.

konsonantının değişmesi diğer lehçelerde de görülmektedir. Değişme: Kelime başı $q- // k- > h > \emptyset$ değişmesi, tarihî açıdan ancak $h-$ konsonantının düşmesiyle açıklanabilmiştir: Bunun dışında bu hâdise, başka lehçelerde de görülmüştür. Meselâ, ETü. *kanı* “hangi”, TTü. *hangi*, krş.: Tat. *angi*; ETü. *kanı?* “hani”, TTü. *hani?*, krş.: Tat. *ani?*; *kıygır-* “bağırmaq”, “haykırmak”, TTü. *haykırmak*, krş.: Tat. *aykır-* vb.

Ancak, buna benzer değişmeler birçok Türk lehçesi için geçerli değildir. Meselâ, Tofacada *kündüz* > *hunduz* “gündüz”; *qam* > *ham* “şaman”; *kem* > *hem* “nehir”; *keş* > *heş* “ok kılıfı”; *köl* > *höl* “göl”; *quk* > *hul* “kul, köle”; *hun* “güneş”, “gün”; *kölege* > *hol' eg'e* “gölge” gibi şekiller mevcuttur (Rassadin, 9, 12, 17, 20, 22). Fakat, daha sonra meydana gelen bir başka hâdise ile karşılaşmaktayız. Burada verilen örneklerde kelime başı $h-$ konsonantının düşmesi söz konusu değildir.

Başkurt Türkçesinde $q- // k- > h-$ değişmesi ile ilgili birkaç örnek mevcuttur: krş., *hürüm* “kurum” - *kurum* (PO II936); *herme-* “elle yoklamak” - *karma-*, *karmala-*. Ancak, verilen örneklerde de kelime başı $k-$ 'nin tam olarak değişmesi (yani $> h- > \emptyset$) söz konusu değildir. Bu değişme hâdisesi, Kırım Tatarcasında olduğu gibi birkaç kelimedede görülmektedir. Sadece Çuvaşçadaki bazı faktörler bunun istisnasıdır. Burada $k- > h- > \emptyset$ değişiminin tek taraflı olması söz konusudur: krş.: *kas'ma* - *hasma* - *as'ma* “hereye?”, “nerede?” (L.S. Levitskaya'nın bilgilerine göre, 227). Değişik Türk lehçelerinde zayıflamanın ve düşmenin (veya Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin başı, ortası ve sonundaki $q- // k- > h-$ değişmesinin) ortak bir noktadan kaynaklanmadığını reddetmek gereksizdir. Kaşgarlı Mahmud'un q harfinin Türkçe asıllı olmadığını belirttiği gibi alıntı kelimelerde $h-$ 'nin düşmesi, sızıcı $h-$ ile bağlantılıdır (Kāş, I₁₆₁).

Söylenenlerin dışında, Türk lehçelerinin bir kısmında yukarıda $q- // k-$ 'nin düşmesi ile ilgili örneklerde görülen $q- > h-$, $h- > \emptyset$ veya $y- > \emptyset$ değişmesi dikkate değer bir meseledir: Meselâ, $q- > h-$ değişmesi Kitâb-al-İdrâk, Bulgat-al-muştak ve Eski Çince-Uygurca lügatında görülmemektedir. Bu hâdise, sadece Türkmen ve Tatar lehçeleri için değil, aynı zamanda Özbekçenin Harezmi ağzında kullanılan $q- // k-$ ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler için de geçersiz bir özelliktir. Bu yüzden bütün örnekler Türkolojide önerilen kelime başı $q-$, $k-$ konsonantının zayıflama şemasının başlangıç konumundaki bu konsonantların düştü-

ğü bütün durumlara uygulanamayacağını söyleme fırsatı vermektedir ve bu yüzden onların ön sesteki düşme sürecini açıklamamaktadır.

Kelime başında *k-*, *k-* > *y-* > \emptyset değişmesi de aynı mantığa dayanmaktadır.

Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde bu fonetik değişimin sadece ikinci ve üçüncü safhaları geniş bir şekilde kullanılmıştır: Kelime içerisindeki *y-* konsonantıyla bağlantısı olmadan, *y-* > \emptyset değişmesi. Edebi dilde kullanılan kelime başı *y-*'nin (az. *ilan* < *yılan* “yılan”, *il* < *yıl* “yıl, sene”, *ulduz* < *yulduz* “yıldız”, *uharı* < *yuharı* “yukarı”, *ıldırım* < *yıldırım* “yıldırım” ve buna benzer diğer örnekler) zayıflamış şekillerini göz önünde bulundurmadan, kelime ortasında *-y-*'nin düşmesi ile ilgili bazı örnekleri verelim: Özb. *sidir* < *siydir* “sıyır-mak”, Az. *bıg* < *bıyığ* “bıyık”, Türkm. *ka:da* < *kā'ida* “kaide”, *ké* < *kay* “hangisi” (krş. *kévagt* “bazen”, *kéyerde* “belirli yerlerde; bazen”), Özb. ağız. *bormicak* < **bormıycak* < **bormaycak* “gelmeyecek” (Abdullayev, 96), Özb. *et-* < *ayt-* “söylemek” (Abdullayev, 79) vb.

Aynı zamanda Türkolojide, *-y-*'nin düşmesi ile ilgili örneklerde önceki fonetik değişim bilinmektedir yani *y*'den önce gelen vokalin ek uzatıldığı formlardır. Krş. Türkm. *kı:n* < *kıyın* “zor, güç”, *kı:na-* < *kıyına-* “kınamak”, *kı:şık* < *kıyışık* “eğri”, *u: kı* < *uyı kı* “uyku”, TTü. ağız *alee* < *alayi* “bütün, hepsi” (DSI 210), Özb. ağız *e:ran* < *ayran* “ayran” (Abdullayev, 138), *şe:tan* < *şeytan* “şeytan”, *me:dan* < *meydan* “meydan, saha”, *ve:ran* < *veyran* “veyran, harabe” (Abdullayev, 139), Tuv. *di:n* < *diyın* “sincap”, Hak. *ha:s* < *hayıs* “kemer” ve buna benzer.

k > *y* değişmesi ise bambaşka bir boyut taşımaktadır. Kelime içinde bu tür geçişe daha önce değinilmiştir: Türkiye Türkçesi ağızlarında *eşyek* < *eşkek* “eşek”, *meytef* < *mektep* “okul” ve *eysik* < *eksik* “eksik” örneklerle Türkiye Türkçesinin batı ağızlarında *aişam* < *akşam* (*ağşam*'dan da olabilir) “akşam” (Korkmaz, 103), Tuv. *iyi* < *iki* “iki” ve bazı diğer örnekleri karşılaştırınız. Kelime sonunda *k* > *y* değişmesi de mevcuttur; Özbek Türkçesinin Fergana ağzındaki örnekleri karşılaştırınız: *özey* < *özäk*, *tirséy* < *tirsek* (İbrohimov, 397, 363), Azeri Türkçesi ağızlarında *ériy* < *érik* “erik” (Ad. 207); büyük bir ihtimalle bu kelimelerin arasına Türkmence *meki* < **mékiy* < *mékik* “mekik” kelimesi de girmektedir. Sonuç itibarıyla, bazı örneklerde kelime başı *k-* konsonantının *y-*'ye dönüşmesi de görülmüştür: krş. başk. *yétên* < *keten* “keten”, *yéné* < *kéné* “yine”, “ve”, ayrıca, TTü. *yine* < *yene* “yine”.

Dolayısıyla, $\text{ç} // k > y$ değişmesinin olabildiği gibi $y > \emptyset$ değişmesinin olabileme ihtimali de mümkündür. Fonetik değişmelerde kelime başı $\text{ç} // k'$ konsonantının üç aşamasının bir arada kullanılmasıyla ilgili örneklerle rastlamadık: Bir veya daha fazla lehçede kelime başı ç -, k '-li daha sonra ç -, k '-nin yerine y '-li ve son olarak bu seslerin olmadığı örneklerin \emptyset olmasının hiçbir önemi yoktur.

Bu bilgilere dayanarak birkaç örneğin (bunların arasında tam olarak açıklanmayan Çuv. *hëbërde*- “neşelenmek”, “sevinmek”, Dağlık Mari *yăvãrt- / evert*- “neşelenmek”, “sevinmek” kelimeler bulunmaktadır (Levitskaya L.S.’nin bilgilerine göre)) dışında ç -, k - $>$ y - $>$ \emptyset değişmesinin gelişimi konusundaki görüş, açıklayıcı delillere sahip değildir.

İlmî çalışmalarda defalarca dile getirilen Tatar Türkçesinin Kasım ağzında olduğu gibi ç -, k - $>$ $h > \emptyset$ şeklinde değişebilen bir başka görüş yani üçüncü ihtimal bulunmaktadır.⁵ Kelimede ç -, k - konsonantı, herhangi bir pozisyonda patlamalı gırtlak konsonantı hemzeye dönüşebilir: Krş. ‘*azna* < *kazna* “hazine” (DST 187); ‘*alın* < *çalın* “Eski zamanlarda damat tarafından geline alınan giyim ve eşya” (DST 190); ‘*ara*’cı < *çarakçı* “hırsız” (DST 193); ‘*asta* < *çasta* “hastalık” (DST 196); ‘*owıt* < *çugıt* (<*küküt*) “ot” (DST 199); ‘*oyo* < *köyök* “yabanî hayvan ve kuşlar”, ‘*oyo* ‘*az* < *köyök* *çaz* “yabanî kaz” (DST 200) ve ç ile ilgili diğer örnekler; ‘*iyüw* < *çiyév* “damat” (DST 236); ‘*ëbim* < *kévém* (sevgiyi belirten şekil) (DST 266); ‘*éyné*’ ile *çayganaç* “omlet” kelimeleri karşılaştırmız (DST 267); *üzluw* ile *küzlév* “pınar” kelimeleri karşılaştırmız (DST 279); ‘*ütirmi* < *kütirmi* “kibirli” (DST 287) vb.

Ancak, ç -, $k > \text{ç}$ değişmesini ç -, k 'nin zayıflaması aşamasıdır şeklinde değerlendiremeyiz. En önemlisi de, elimizde bulunan malzemelerde Tatar Türkçesinin Kasım ağzında $\text{ç} > \emptyset$ değişmesi ile ilgili kelimeler bulunmamaktadır. İlâveten şunu söyleyebiliriz ki, Kasım ağzı hariç, diğer Türk ağzlarında ç -, $k > \text{ç}$ değişmesi görülmemektedir.

Biz, Türkiye Türkçesi ağzlarında k - konsonantının ç 'e değişmesi konusunda nadir olarak görülen olayları göz önüne alarak, Türkiye Türkçesi ağzlarında bu değişme “hemen hemen” vardır diyoruz: Krş. *erke*’ “erkek”; Bu durum-

5 Polivanov E.D. *Fonetiçeskie osobennosti kasimovskogo dialekta* (Kasım ağzının fonetik özellikleri). *Ekskursı: I. Perehod zadneyazıçnıh v gamzu s obščefonetiçeskoj toçki zreniya...* (I. Genel fonetik açınsından arka damak konsonantların hemzeye geçmesi...). Moskva, 1923.

da kelime sonundaki *k*- konsonantının yerine ' *ϕ* 'nın kullanılması söz konusudur (Korkmaz, 109). Bu hiçbir şeyi değiştirmez ve yukarıda kastedilen *ķ*-, *k*- > *s*- değişmesi, *ķ*-, *k*- > *s*- > \emptyset fonetik değişmesinin tablosunu reddeder.

Kelime başı *ķ*-, *k*- konsonantlarının düşmesi ile ilgili genel olarak şunu söyleyebiliriz: Elimizde olan Türk lehçeleri malzemesinde kelime başı *ķ*-, *k*-'nin aradaki safhaları aşip \emptyset kadar düzenli bir şekilde değiştiği görüşünü destekleyen deliller bulunmamaktadır. Dolayısıyla, kastedilen konsonantlarının düzensiz bir şekilde zayıflama yoluyla kaybolabileceğini söyleyebiliriz.

Kelime başında düşmeye maruz kalan diğer konsonantlara baktığımızda şunu söyleyebiliriz ki, sızıcı *s* konsonantının dışında örneklerin yetersiz ve az sayıda olması, bu konsonantların incelemesini güçleştirmektedir. K.G.Menges, kelime başında sızıcı *s* konsonantının düşmesini hece değişmesi eğiliminin sonucu olarak değerlendirmiştir (özel durum Anaptyxis. Meng., 811). Hakikaten, yukarıda kelime başı *s*- konsonantının zayıflamasıyla ilgili verilen örneklerin tümünde ilk hecenin sonunda veya ikinci hecenin başındaki ikinci konsonant yine *s*'dir. Buna benzer bir durum, kelime başı *ş*-'li örneklerde de görülmektedir: Burada ilk konsonanttan sonra yine *ş* konsonantı gelmektedir.

Kelime başı konsonantların düşme hâdisesi, tarihî, özellikle karşılaştırmalı tarih ve ayrıca, tarihî leksikolojik incelemelerde belirli sonuçlar meydana getirmektedir. Türkolojideki etimolojik incelemeleri tarihine baktığımızda görüyoruz ki, kelime başı konsonant düşmesi meselesini bu konudaki yaklaşımı eleştiri almayan (ve genellikle keyfî bir şekilde) A.Vamberi'nin ele aldığı bilinmektedir. Son dönemde de araştırmacılar yine bu meselenin üzerine dikkatini çekmişlerdir. Bunların arasında adı geçen H. Eren'i örnek olarak verebiliriz. H. Eren, Türk Dilleri Cemiyeti kongresinde *körnek* ~ *körenek* > *örnek* "örnek", "misal" kelimesinin etimolojisi üzerine bir bildiri sunmuştur. Aynı zamanda Eski Türkçe *inç* "barış", "huzur", "sakin" (Gabain, 311) ve günümüz Türkçesinde aynı manada kullanılan *tinç* ~ *dinç*; *ebir*- > *evir*- vb. > *çevir*- "çevirmek" ve buna benzer diğer kelime çiftlerine baktığımızda; kelimelerin arasındaki homojenlik meselesinin de ele alınabileceğini görmekteyiz.

Söylenenlerle bağlantılı olarak, yukarıda incelenenlerin tam tersi olan hâdiselerin zikredilmesi de yerindedir: Genel olarak Türk lehçelerinde kelime vo-

kalle başlarken, kelime başı *k*- konsonantı sadece bir Türk lehçesinde görülmektedir. Krş.: Meselâ, *etik ~ etük ~ edik ~ é:dik* vb. “çizme”, “ayakkabı”; ancak, Kastamonu ve Erzincan ağızlarında *kedik* “çizme” (Kastamonu), “kırmızı renginde olan ucu sivri çocuk ayakkabısı” (Erzincan); *ısı ~ ıssı ~ isi ~ issi* vb. “ısı”, “sıcaklık”, ayrıca Salarcada da (*isi, isi*); fakat, bunun yanı sıra soluklaşmış *ķ* ile *ķ*’isi; bütün Türk lehçelerinde *a:rık ~ arık* “arık”, “kanal”, ancak bunun yanı sıra bazı ağızlarda *karık* (DD 2339); Çuv. edebî *agar // kagar* “tazı köpeği” (L. Levitskaya’nın verdiği bilgiye göre); Ortak Türkçede *ölç- “ölçmek”, ölçer “ölçer”* olduğu hâlde Tatar Türkçesinin Batı Sibiryaya ağızlarında *mülçer “ölçer”* (Tumaşeva 133). Kelime başı *ķ- / k-* veya *m-*’li formların birinci *ķ- / k-* veya *m-*’siz örneklerinde ikinci sırada olma ihtimali mantıklı değildir. Büyük bir ihtimalle bu örneklerde kelime başı *ķ- / k-* konsonantları oldukça geç kullanılmaya başlamışlardır. Çünkü, yukarıda örnek olarak verilen kelimeler, bütün ağızlarda ve Türk dilinin eski yazıtlarında vokalle başladığı görülmektedir.

Acaba, *ķ- / k-* konsonantının oluşumunu, bazı Türk lehçelerinde ve ağızlarda kelime başı *a-* vokalinin telâffuz özelliğine bağlamak mümkün müdür? Ö. A. Aksoy, sık sık *a* vokalinin sedasız patlamalı gırtlaklılarla belirtmektedir. Ankara ağızında ‘*a*’nın kullanımıyla ilgili ayrıntılı işaretler bulunmaktadır, benzer sesli diğer Türk lehçelerinde de belirtilmektedir. Tuvacadaki faringalleşmiş seslilerin patlamalı gırtlak başlangıçlı seslilerle aynı olmasalar da onlara yakındırlar. Benzer tablo Salarların ve Sarı Uygurların dilinde görülmektedir. Faringalleşme özelliğini, aynı zamanda Başkurtçada ve Tatarcada *k*’nin yanındaki geriye çekilen *a* vokali taşımaktadır. Kelime başı *ķ- / k-* ‘nin yeniden meydana gelmesini sedasız patlamalı gırtlaklılarla yan yana gelen vokalin gelişmesidir diye değerlendirmek mümkündür. Kasım ağızındaki *ķ ÷* sesi bu sürecin ters yönündeki şeklidir.

Şunu da belirtelim ki, W.Bang⁶’ın *a* vokalinin boğumlanma sırasında ortaya çıkan sedasız patlamalı gırtlaklığın sonucu olan *-an > -kan ~ -gan* partisibinin gelişimi ile ilgili görüşü, yukarıda verilen bilgilerde yeni bir destek kazanmaktadır. Yukarıda verilen bilgiler daha önce incelenen iki görüşten (*ķ- // k- > h- > Ø* ve *ķ- // k- > y- > Ø*; daha doğrusu, *ķ- // k- ÷ vokal > ‘a > a)* *ķ- // k- > Ø* redaksi-

6 Bang W., Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Bd. 7, UJ, B. XIV, H. 3. Berlin, 1934, S. 203-204.

yonun daha doğru olduğunu düşünmemize yardımcı olmaktadır.

Kısaltmalar

- AF** Melioranskiy P.M., *Arab-filolog o turetskom yazıke*, Sankspeterburg, 1900.
- Ad** *Azərbaycan dilinin Mugan qrupu şivələri*, Baku, 1955.
- Abdullayev** Abdullayev F.A., *Fonetika horezmskih govorov uzbekskogo yazıka*. Taşkent, 1961.
- Atajanov** Atajanov M., "Turkmen diliniñ salır şivesiniñ fonetikasınıñ kėbir ayrıntılıkları". Uçyonme zapisi Turkmenskogo universiteta im. A.M.Gor'kogo, S. XIII, 1958.
- Bayramdurdıyev** Bayramdurdıyev B., *Adjarskiy govor tekinskogo dialektu turkmenskogo yazıka*, Aşgabat, 1965.
- DS** *Dialektologik süzlek*, II, Kazan, 1953.
- DST** *Dialektologičeskiy slovar' tatarskogo yazıka*, Kazan, 1969.
- Zalyay** Zalyay L.Z., "K voprosu o proishojdenii tatar Povolj'ya", *Sovetskaya Entsiklopediya*, 1946, 3.
- İbrohimov** İbrohimov S.İ., *Fargona şevalarining kasb-hunar leksikasi C. I-III*, Taşkent, 1956-1959.
- K** Kartoteka dialektologičeskogo slovaryu Turetskogo lingvističeskogo obşçestva (Türk Dil Kurumu), Ankara.
- LST** Borovkov A.K., *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* Moskova, 1963.
- Mal.** Malov S.E., *Uygurskoe nareçie Sin'tsyana*, Moskova, 1961.
- Rassadin** Rassadin V.İ., *Leksika sovremennogo tofalarskogo yazıka*, Ulan-Ude, 1967.
- Aksoy** Aksoy Ö.A., *Gaziantep Ağzı III*, İstanbul.
- Brock. OGM** Brockelmann S., *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden, 1954.
- Bulgat-al-muştak** Zajaczkowski A. *Manuel arabe de la langue des Turks et des Kiptchaks*, C. I-II, Wařava, 1938-1954.
- Castr.** Castrén M.N., *Versuch einer koibalischen und karagassischen*

- Sprachlehre*, Sankspeterburg, 1857.
- DD** Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, I-IV, İstanbul, 1939-1952.
- DS** Türkiye'de halk ağzından Derleme Sözlüğü, C.I, Ankara, 1963.
- Gabain** Gabain A., *von Alttürkische Grammatik*. 2-te Auff, Leipzig, 1950.
- Jarr.** Jarring Gunnar, *An Eastern Turki-English dialect dictionary*. Lund, 1964.
- Kakuk V.** Kakuk S., *Un vocabulaire salare*, AOH, t.XIV, Fasc. 2, 1962.
- Kakuk Ph.** Kakuk S., *Sur la phonétique de la langue salar*, AOH, t. XV, Fasc. 1-3, 1962.
- Kaş** *Divanü lûgat-it Türk Tercümesi*. çeviren Besim Atalay, I-III, Ankara, 1939-1941.
- Kaş D** Atalay B., *Divanü lûgat-it Türk Dizini*, "Endeks", Ankara, 1943.
- Kitab al-idrâk** Caferoğlu A., *Kitab al-idrâk li-lisan al-avrâk*, İstanbul, 1931.
- Korkmaz** Korkmaz Z., *Güney-Batı Anadolu ağızları. Ses bilgisi (Fonetik)*, Ankara, 1956.
- Ligeti VSOu** Ligeti L., *Un vocabulaire Sino-ouïgour des Ming*, AO, t. XIX, fasc. 2,3, 1966.
- Meng.** Menges K.N., *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan*, II. Wiesbaden (Akad. der Wissenschaften und der Literatur, Abh. der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Kl., 1954, S. 14).
- Pav. S.** Pavet de Courteille., *Dictionnaire türk-oriental*, Paris, MDCCCXX.
- Vámbéry** Vámbéry N., *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, Leipzig, 1878.
- Zenker** Zenker J., *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*, Leipzig, 1866.

Çev.: Minara Aliyeva